

УДК 378.4:37.091:811(630)

DOI 10.33251/2522-1477-2019-5-439-445

ГРИДЖУК Оксана Євгенівна,
доктор педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та культурології,
Національний лісотехнічний університет України

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРНИХ КОНЦЕПТІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ ЛІСОТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Стаття присвячена проблемі використання лінгвокультурологічного підходу в навчанні студентів лісотехнічних спеціальностей мови професійного спрямування. Зокрема описано дидактичний потенціал застосування окремих методів дослідження лінгвокультурних концептів (концептуального аналізу, методу аналізу дефініцій та асоціативного експерименту) з метою формування в студентів загальнолюдських, національних морально-етичних цінностей, ціннісних смислів професійної культури й діяльності.

Ключові слова: лінгвокультурологія, лінгвокультурологічний підхід, концепт, методи дослідження лінгвокультурних концептів, концептуальний аналіз, метод аналізу дефініцій, асоціативний експеримент, цінності особистості.

Постановка проблеми. У законі «Про вищу освіту» читаємо, що «вища освіта – сукупність систематизованих знань, умінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, інших компетентностей, здобутих у закладі вищої освіти (науковій установі) у відповідній галузі знань за певною кваліфікацією...» [2]. Виникає питання, чи можемо ми, викладачі, підготувати фахівця такого рівня, якщо не братимемо до уваги його особистісних якостей, не враховуватимемо під час розроблення навчально-методичних матеріалів необхідності впливати на свідомість студента, розвивати в нього розуміння й усвідомлення значущості того генетичного коду, який закладено в кожному з нас, – це стосується передовсім мови, культури, ціннісних настанов, традицій. Мова і культура є тими наскрізними початками, які формують людину як особистість. Саме морально-етичні концепти, відбиті в мові й культурі, містять ту сукупність ціннісних складників, що, з одного боку, є загальними, а, з іншого, виділяють український народ, визначають ментальні особливості українців, зокрема це: любов до праці, почуття господаря на власній землі, бажання дати всьому лад, прикрасити, зазеленити, зробити ошатним, красивим, естетично приємним і зрештою передати у спадок майбутнім поколінням. Оскільки в мові будь-якого народу відображене його ставлення до життя, система цінностей, стереотипи поведінки, трудові традиції (зокрема й щодо довілля, лісокористування), то актуалізація цих понять сприятиме, на наше переконання, відновленню традиційних цінностей, формуванню почуття господаря на власній землі, відповідальності за неї.

Погоджуючись із висновками Н. Костриці з приводу того, що «реалізація лінгвокультурологічного підходу під час вивчення курсу «Українська мова за професійним спрямуванням»... повинна ґрунтуватися на засадах етнокультури, системі мовнокультурологічних знань і ціннісних смислів професійної культури, досвіді культуротворчої сільськогосподарської діяльності» [5, с. 294], вважаємо за доцільне використати їх і під час навчання мови професійного спрямування студентів лісотехнічних спеціальностей, що дасть змогу проаналізувати мовну картину світу кожного окремого студента, актуалізувати ціннісні складники і, як наслідок, допоможе вплинути на вдосконалення його концептуальної картини світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досвід використання лінгвокультурологічного підходу під час навчання студентів української мови (за професійним спрямуванням) відображено у працях Н. Костриці, Л. Мацько, М. Пентилюк, О. Семеног та ін. Так, Н. Костриця, аналізуючи зі студентами цінності й норми хліборобського світогляду, працює над формуванням у них національно-мовної свідомості фахівців-аграрників. О. Семеног обґрунтовує необхідність розширення уявлень студентів «про національну специфіку мовної картини світу, про взаємозв'язок мови і культури, народну культуру...» [9, с. 462], доцільність викладання української мови у вищій школі крізь призму етнолінгвістики та етнолінгводидактики задля формування в студентів умінь й навичок у майбутньому використовувати етнолінгвістичний матеріал в освітній діяльності. Для

нашого дослідження значущою є також монографія В. Кононенка «Мова у контексті культури» [4], де висвітлено теоретичні засади лінгвокультурології, проблеми формування мовної особистості як носія культурної інформації.

Мета статті – проаналізувати специфіку використання методів дослідження лінгвокультурних концептів під час вивчення студентами дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)».

Виклад основного матеріалу. Як уже зазначалося, важливим в умовах сучасного суспільства є розвиток у майбутнього фахівця мовної картини світу, а через неї поглиблення, розширення світогляду, системи понять і уявлень, а отже, і концептуальної картини світу. Уважаємо, що вивчаючи мову професії через взаємозв'язки й взаємодію культури та мови в її функціонуванні, студенти мають змогу і опанувати основи фахового мовлення, й осмислити його нерозривний зв'язок із трудовими традиціями, культурою, світовідчуттям і світосприйняттям українського народу. Це сприятиме глибшому розумінню ними культурних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві, вихованню ціннісного ставлення до мови і культури, усвідомленню значущості їх як для окремого індивіда, так і для суспільства загалом.

Лінгвокультурологічний підхід до навчання української мови студентів лісотехнічних спеціальностей дає змогу визначити й опрацювати основні культурні концепти й пов'язані з ними символи, що необхідно для формування в майбутніх фахівців ґрунтовних мовних і культурологічних знань, ціннісних орієнтирів у професійній (природозбережувальній) діяльності, загальної культури тощо.

Л. Компанцева інтерпретує концепт як двопланову одиницю, «що є, з одного боку, індивідуальним змістовним ментальним утворенням, яке моделює дійсність, з іншого, – колективним ментальним утворенням, що фіксує своєрідність і зміст відповідної культури» [3, с. 17]. І. Кочан узагальнює лінгвокультурологічне трактування поняття концепту, визначаючи його як знак, згусток, ключове слово культури, культурну доміную, національно-культурний стереотип; як цінність; як смисл; як заступник реалії або поняття, як посередник; світу [6, с. 75-76].

Якщо (за І. Кочан) слова-концепти утворюють національно-мовну картину, то «символ – важлива ланка у формуванні мовної картини світу, він демонструє найзагальніші уявлення людини про світ. Символами, зазвичай, стають глобальні за значенням явища, що є основами морально-етичних норм, культури, світогляду, релігійних уявлень людей тощо» [6, с. 79].

В. Кононенко обґрунтовує, що «концепт і символ – категорії, що при всій неоднозначності їхнього тлумачення й численних інтерпретацій у різних галузях знань (філософії, логіці, психології, мовознавстві, культурології тощо) знаходяться в площині одного виміру, якщо розглядати їх з одних і тих самих загальнотеоретичних позицій» [4, с. 168]. Науковець також слушно зауважує, що «у тлумаченні концепту, а позаяк і символу при можливості їх архетипного осмислення присутній і етнічний, національний компонент, який істотно позначається не лише на окресленні смислу, а й на співвідношенні цих категоріальних одиниць» [4, с. 171]. Досліджуючи лінгвокультурні концепти, ми одночасно аналізуємо співвідносні символи, усвідомлюємо глибинний зміст їх, систематизуємо їх за значущістю, формуємо в організовану систему сам концепт і символи, пов'язані з ним.

Логіко-лінгвістичний напрям сучасної лінгвокультурології «представлений описом наявних у мові концептів на текстовому матеріалі різних сфер спілкування, встановлення культурних доміант різних етносів» [8, с. 261]. Проте актуальними є й інші методи дослідження лінгвокультурних концептів, зокрема Е. Розвод визначає такі: аналіз дефініційних значень, етимологічний аналіз, метод вивчення концептів через лексико-граматичне поле лексеми, що його репрезентує, асоціативний експеримент, когнітивно-семантичний, зіставний аналіз концептів у різних культурах, а також концептуальний аналіз [7, с. 92]. Перелічені методи можуть бути використані і з дидактичною метою, зокрема під час навчання студентів української мови професійного спрямування.

Спробуємо проілюструвати дидактичний потенціал концептуального аналізу (й методу аналізу дефініцій та асоціативного експерименту як його складників) у виявленні й удосконаленні мовної картини світу студента-лісотехніка. Оскільки «рідна мова містить достатньо ресурсів, здатних вербально відтворювати зміни в загальнокультурній картині світу, що виникають як наслідок операцій у колі вже відомих концептуальних знань» [4, с. 8], то виявлення парадигми культурно

значущих концептів, смислів, варіантів мовного вираження їх, різних прагматичних складників лексеми, конотацій і асоціацій та потрактування їх забезпечать реалізацію поставленого завдання.

Усвід за В. Масловою С. Сухорольська та О. Федоренко в посібнику «Методи лінгвістичних досліджень» виокремлюють п'ять так званих «шарів» концепту:

- перший шар – словникова дефініція концепту (ядро);
- другий шар – етимологія концепту;
- третій шар – інші дефініції концепту (наукові, філософські та ін.);
- четвертий шар – метафора, метонімія, ідіоми, фразеологізми, сталі вирази, приказки й прислів'я з певним концептом;
- п'ятий шар – індивідуальне сприйняття концепту (які асоціації виникають, у що людина вірить, що відчуває та уявляє) [10].

Такий підхід допоможе студентів виокремити сутнісні й індивідуальні характеристики концепту, урахувати власний досвід, емоційно-оцінне ставлення до поняття, позначуваного концептом, поглибити сукупність мовних засобів для опису його, сформувані цілісну картину сприйняття концепту.

На основі узагальнення напрацювань науковців (В. Карасика, В. Кононенка, Л. Компанцевої, В. Маслової та ін.) у роботі зі студентами ми виробили таку послідовність (етапи) концептуального аналізу:

- 1) семантичний аналіз ключового слова, що номінує певний концепт (словникова дефініція концепту);
- 2) наукові, філософські, поетичні та ін. дефініції концепту;
- 3) вивчення етимології лексичної одиниці, що називає концепт;
- 4) лексико-семантичний аналіз системних зв'язків (синонімії, антонімії, омонімії);
- 5) семантичний аналіз непрямих номінацій (метафора, метонімія),
- 6) семантичний аналіз контекстів, у яких уживаються концепти лісогосподарської діяльності (ідіом, фразеологізмів, прислів'їв, приказок);
- 7) опрацювання асоціативних зв'язків лексичних одиниць, котрі позначають концепт;
- 8) аналіз ключових ідей, що формують цей концепт і є значущими для формування концептосфери лісогосподарської діяльності.

У мовній картині світу майбутніх фахівців лісового господарства концепти ЛІС, ДЕРЕВО, ВОДА, ЗЕМЛЯ є особливо значущими, бо належать до стрижневих понять професійної діяльності. Проілюструємо розроблену систему лінгвокультурологічних завдань на прикладі концептуального аналізу поняття ДЕРЕВО.

Перший блок завдань пов'язаний із різними аспектами семантичного аналізу концептів. Беручи за основу основні види дефініцій (описову, синонімічну (релятивну), родо-видову), пропонуємо студентам пояснити сутність певного концепту на основі опису його в різних типах словників, аналізу синонімічних найменувань. Наведемо приклади таких завдань:

Завдання 1. Спробуйте самостійно описати поняття ДЕРЕВО.

Завдання 2. Ознайомтесь із тлумаченнями поняття ДЕРЕВО, поданими в тлумачному й термінологічному словниках.

I. За «Словником української мови» в 11 т.:

ДЕРЕВО, а, с. 1. Багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону. Високі дерева на краю лісу махали до вітру віттям, немов зачіпали його (Коцюб., I, 1955, 35); ...// тільки одн. Зрізані стовбури цієї рослини, очищені від гілля; колоди. Десь понабували й дерева: такого понавертали, що піщани аж жахалися... На післязавтрього загадали чоловікам теє дерево обтісувати (Мирний, II, 1954, 95).

Δ **Родовідне дерево** – таблиця у вигляді дерева, що вказує на розгалуження роду, сім'ї; схеми родоvodu.

□ **За деревами [й] лісу не бачити (не видно)** – піклуючись про що-небудь окреме, другорядне, не помічати загального, основного.

2. тільки одн. Матеріал з цієї рослини, що йде на будівництво та різні вироби. – Це майстерні. Оце тут з дерева виробляють всячину – і вози, і колеса, мебель всяку, вікна (Мирний, IV, 1955, 329); ... // перен. Про бездушну, тупу людину. ... Висміяний професором..., сідав [Микола] на парту, «дерево на дерево», як говорив панотець Павло (Полт., Повість..., 1960, 270).

II. За «Лісотехнічним термінологічним словником»:

Дерево – багаторічна рослина із яскраво вираженим надземним стовбуром, кроною та корінням. Найбільш конкурентоспроможна життєва форма рослин.

Завдання 3. За «Етимологічним словником української мови» з'ясуйте походження і генетичні зв'язки лексеми *дерево*.

Завдання 4. Пригадайте або випишіть поетичні описи (визначення) поняття ДЕРЕВО.

Завдання 5. Порівняйте зміст словникових статей і власних напрацювань, зробіть висновки, виведіть найбільш повне, на вашу думку, визначення концепту ДЕРЕВО.

Завдання 6. Прослідкуйте, як конкретизується семантика концепту ДЕРЕВО у складі поданих нижче термінологічних словосполучень.

Дерево нормальне, дерево мінусове, дерево плюсове, дерево елітне.

Завдання 7. Проаналізуйте наведений синонімічний ряд, поясніть відтінки в значеннях лексем. Подумайте, чи усі слова можна назвати абсолютними синонімами (дублетами)? Обґрунтуйте власні міркування.

Дерево, деревина, ксилема, древо, ліс, деревня, дубина.

Завдання 8. Подумайте, чи використовуєте Ви в мовленні омонімічні найменування, пов'язані з поняттям ДЕРЕВО?

Другий блок завдань відбиває семантичний аналіз непрямих номінацій та контекстів (випадків метафоричного й метонімічного вживання концепту). Такі типи завдань призначені для опрацювання фразеологізмів, прислів'їв та приказок з певним компонентом (концептом), їх метою є не лише пригадати відомі сталі вирази, засвоїти нові, а й актуалізувати їхній зміст, почерпнути перлини народної мудрості.

Завдання 1. Проаналізуйте подані фразеологізми. Які міркування викликають у Вас фразеологічні вислови з виразним емоційно-оцінним забарвленням?

Як листу на дереві, як деревина неотесана, плювати з високого дерева, не бачити за деревами лісу, плести сухого дуба, обдерти, як липку, липу справляти, без бука і не підступай, як осика на вітрі, що на вербі груші.

Завдання 2. Поміркуйте, чи в кожній приказці вжито метафору. Поясніть її значення.

Велике дерево поволі росте.

Смола до дуба не пристане.

Ліс великий, а пунього дерева не знайдеш.

Завдання 3. Пригадайте випадки метафоричного чи метонімічного уживання концепту ДЕРЕВО. Опишіть їх.

Завдання 4. Відшукайте вислови про дерева. Поясніть, які образні засоби використано в них?

Третій блок завдань пов'язаний із побудовою асоціативних рядів як вільних, так і керованих. Приклади завдань на асоціативне мислення.

Завдання 1. Сформуйте асоціативний ряд поняття ДЕРЕВО, записуючи усі слова, що спали Вам на думку.

Завдання 2. Які асоціації у Вас викликає поняття ДЕРЕВО? Сформуйте асоціативний ряд, використовуючи лише іменники.

Завдання 3. Запишіть асоціації, які виникають у Вас при згадці поняття ДЕРЕВО, використовуючи лише прикметники.

Завдання 4. Сформуйте асоціативний ряд до поняття ДЕРЕВО, використовуючи лише дієслова.

Дібрані студентами асоціативні лексеми можемо вважати своєрідними символами (оцінно-значеннєвими показниками), бо відбивають як інтелектуальний, так і ціннісний та емотивний, експресивний складники сприйняття студентами концепту ДЕРЕВО. Саме з огляду на це аналіз концептів і символів у їхній взаємодії дає змогу виявити рівень сформованості лексики студентів, їхнього ставлення до певного поняття (концепту), усвідомлення його значущості і для кожного окремого індивіда, і для суспільства загалом.

Четвертий блок завдань спрямований на розвиток творчих навичок і текстотвірних умінь студентів, поглиблення якісних особистісних характеристик, зміну їхнього ставлення до дійсності, формування розуміння наслідків власної життєдіяльності, наповнення її «людським, соціально, релігійно, морально і культурно значущим сенсом» [1, с. 10]. Приклади творчих завдань.

Завдання 1. Проаналізуйте подані вислови в контексті набутих Вами екологічних знань, вмінь і навичок.

Рослин коріння – берегам спасіння.

Дерево зламати – секунда, а виростити – роки.

Дерево водою живе, дерево і воду береже.

Завдання 2. Як Ви розумієте вислів? Відповідь подайте у формі невеликого (10-15 речень) есе.

Добрий тесля дерева даремно не рубає.

Дерево дороге не тільки плодами, але й листям.

Дерево – від насіння, від дерева – плід, від плоду – насіння.

Завдання 3. Прокоментуйте подані уривки з поезій крізь призму еколого-збережувальної та лісогосподарської діяльності. Зробіть висновки.

1. У сосен державний гімн:

«Ненавиджу дрова з древа!»

І тільки при людях, мабуть,

дерева тремтять від жаху,

бо кращих із них поведуть

ні за що ні про що на плаху (Л. Костенко)

2. ...Так само, як ви не одвернетесь

байдуже од скривдженої долею людини,

так і я не можу спокійно дивитись на понівечену деревину.

Скільки того дерева вигибло у війну!

Тоді вибирати не доводилось –

у діло йшло все, що було під рукою:

і дуб-десятиліток, і яблуня-щепа...

І дерево горіло в огні, стогнало під бомбами –

з усеньких сил, терпляче й мужньо

стояло супроти нашої смерті.

Як же мені одвернутись було від нього?

А ви кажете – тріски летять...

А чи знаєте, що майже сто літ потрібно рости сосні,

аби дозріла вона до «лісоматеріалу»?

А чи так уже й все знаємо ми про дерево?!

Знання ці – емпірика й дідівський досвід,

а ліс потрібно вивчати не менш ретельно, ніж будову атома.

Вірю: потрібні лісові не тільки ЕОМ, але й серця небайдужі.

Певен: дерево ще послужить людям і символом діалектики...

(В. Грабовський)

Такі завдання є надважливими для студентів, бо сформований під час виконання їх певний вербалізований символізм (термін В. Кононенка) визначає «належність мовців (студентів (авт.)) до певної соціальної групи, а соціальний підмурок символу забезпечує більш або менш однозначне сприймання членами цієї групи концептуалізованих категорій і понять, якщо, звичайно, йдеться про концепти соціальної ваги й суспільного значення» [4, с. 171],

Студенти таким чином формують цілісну картину власного сприйняття і трактування певного концепту й мають змогу озвучити його на занятті, порівняти з міркуваннями та узагальненнями, зробленими однокласниками, замислитись над потребою зміни прагматичного ставлення до природи, розширення світоглядних орієнтацій, поглиблення системи культурологічних знань, відображених і закріплених у мові, які студент як майбутній фахівець зможе ефективно використовувати в професійній діяльності.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Сподіваємося, що результатом упровадження лінгвокультурологічного підходу до навчання студентів української мови за професійним спрямуванням стане формування в них усвідомленого ставлення до необхідності

Завдання 1. Проаналізуйте подані вислови в контексті набутих Вами екологічних знань, вмінь і навичок.

Рослин коріння – берегам спасіння.

Дерево зламати – секунда, а виростити – роки.

Дерево водою живе, дерево і воду береже.

Завдання 2. Як Ви розумієте вислів? Відповідь подайте у формі невеликого (10-15 речень) есе.

Добрый тесля дерева даремно не рубает.

Дерево дороге не тільки плодами, але й листям.

Дерево – від насіння, від дерева – плід, від плоду – насіння.

Завдання 3. Прокоментуйте подані уривки з поезій крізь призму еколого-збережувальної та лісогосподарської діяльності. Зробіть висновки.

1. У сосен державний гімн:

«Ненавиджу дрова з древа!»

І тільки при людях, мабуть,

дерева тремтять від жаху,

бо кращих із них поведуть

ні за що ні про що на плаху (Л. Костенко)

2. ... Так само, як ви не одвернетесь

байдуже од скривдженої долею людини,

так і я не можу спокійно дивитись на понівечену деревину.

Скільки того дерева вигибло у війну!

Тоді вибирати не доводилось –

у діло йшло все, що було під рукою:

і дуб-десятиліток, і яблуня-щепка...

І дерево горіло в огні, стогнало під бомбами –

з усеньких сил, терпляче й мужньо

стояло супроти нашої смерті.

Як же мені одвернутись було від нього?

А ви кажете – тріски летять...

А чи знаєте, що майже сто літ потрібно рости сосні,

аби дозріла вона до «лісоматеріалу»?

А чи так уже й все знаємо ми про дерево?!

Знання ці – емпірика й дідівський досвід,

а ліс потрібно вивчати не мени ретельно, ніж будову атома.

Вірю: потрібні лісові не тільки ЕОМ, але й серця небайдужі.

Певен: дерево ще послужить людям і символом діалектики...

(В. Грабовський)

Такі завдання є надважливими для студентів, бо сформований під час виконання їх певний вербалізований символізм (термін В. Кононенка) визначає «належність мовців (студентів (авт.)) до певної соціальної групи, а соціальний підмурок символу забезпечує більш або менш однозначне сприймання членами цієї групи концептуалізованих категорій і понять, якщо, звичайно, йдеться про концепти соціальної ваги й суспільного значення» [4, с. 171].

Студенти таким чином формують цілісну картину власного сприйняття і трактування певного концепту й мають змогу озвучити його на занятті, порівняти з міркуваннями та узагальненнями, зробленими однокласниками, замислитись над потребою зміни прагматичного ставлення до природи, розширення світоглядних орієнтацій, поглиблення системи культурологічних знань, відображених і закріплених у мові, які студент як майбутній фахівець зможе ефективно використовувати в професійній діяльності.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Сподіваємося, що результатом упровадження лінгвокультурологічного підходу до навчання студентів української мови за професійним спрямуванням стане формування в них усвідомленого ставлення до необхідності

HRYDZHUK Oksana, The Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Sociology and Cultural Studies, National Forestry University of Ukraine.

INVESTIGATION OF LINGUACULTURAL CONCEPTS WHEN LEARNING THE UKRAINIAN LANGUAGE BY STUDENTS OF FORESTRY SPECIALITIES

***Abstract.** The article is devoted to the problem of using the linguoculturological approach in teaching the language for specific purposes to students of forestry specialities. When developing teaching materials, we should consider the need to influence the student's consciousness, develop his understanding and awareness of the significance of the genetic code (language, culture, value orientations, traditions), which is laid down in each of us. The language and culture are the basics that form a personality; therefore it is necessary to consider a cultural component when learning the language for specific purposes. The use of the linguoculturological approach when studying the course "Ukrainian for Specific Purposes" should be based on the principles of ethnoculture, the system of language and cultural knowledge, and also the values of professional culture, practical experience.*

The purpose of the article is to analyze the specifics of the use of investigation methods of linguacultural concepts when studying the subject "The Ukrainian Language (for Specific Purposes)" by students. The linguoculturological approach to the teaching of the Ukrainian Language by the students of forestry specialties enables identifying and developing main cultural concepts and related symbols, which will facilitate the formation of a system of linguistic and cultural knowledge, value orientations in professional activity, and general culture of the future specialists. The article describes the didactic potential of application of separate methods of linguacultural concepts investigation (conceptual analysis, the method of analysis of definitions and associative experiment) in revealing and improving the language picture of the world of a forestry student. On the basis of the synthesis of scientific results in the process of working with students, we have developed a certain sequence (stages) of conceptual analysis, which is described on the example of the concept of TREE.

Future studies will be devoted to the development of a methodical system of teaching the Ukrainian Language (for Specific Purposes) to students of forestry higher education institutions based on the principles of linguoculturological approach.

Key words: *linguistic culturology, linguoculturological approach, concept, methods of investigation of linguacultural concepts, analysis of definitions, conceptual analysis, associations, personality values.*

*Одержано редакцією: 27.02.2019 р.
Прийнято до публікації: 21.03.2019 р.*